

Bijlage bij het hoorcollege *Christendom*

CHRISTENDOM

EEN HOORCOLLEGE OVER
DE GESCHIEDENIS VAN
DE CHRISTELIJKE RELIGIE
EN CULTUUR

door Willemien Otten

Inhoudsopgave

[Willemien Otten](#)

[H1. Het ontstaan van een nieuwe wereldreligie](#)

[H2. Wat geloven christenen en waarom?](#)

[H3. De kerkvader Augustinus \(354 - 430\)](#)

[H4. Bisschoppen en heiligen](#)

[H5. Ascese en monnikendom](#)

[H6. Het christendom geleerd en geleefd](#)

[H7. De reformatie en het woord](#)

[H8. Katholieken, protestanten en sacramenten](#)

[H9. Descartes, Voetius en Pascal](#)

[H10. Geloof en rede in de Verlichting](#)

[H11. De historische Jezus](#)

[H12. Het christendom nu](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Willemien Otten

Prof. dr. Willemien Otten is hoogleraar Geschiedenis van het christendom en decaan van de faculteit Godgeleerdheid aan de Universiteit Utrecht. Zij heeft vele wetenschappelijke werken op haar naam staan en doet o.a. onderzoek op het gebied van het vroege en middeleeuwse christendom.

Synopsis van het hoorcollege *Christendom*

H1. Het ontstaan van een nieuwe wereldreligie

Het Christendom is één van de vijf grote wereldreligies, naast Jodendom, Islam, Boeddhisme en Hindoeïsme. Begonnen als een joodse sekte van volgers van de Messias Jezus rond het begin van onze jaartelling, ontstond na diens dood een nieuwe situatie met berichten van zijn opstanding.

Joodse en Grieks-Romeinse elementen hebben de nieuwe christelijke identiteit mede vorm gegeven. In de eerste eeuw blijft de joodse achtergrond prominent, maar vervalt de verplichting tot besnijdenis voor niet-joodse christenen. Theologisch wordt de nieuwe religie gebaseerd op de incarnatiegedachte, de idee dat het Woord van God een menselijke gestalte aannam in Jezus. In de tweede eeuw maakt Justinus Martelaar duidelijk dat het Woord van God zijn preëxistente invloed al deed gelden in de antieke filosofie. Het christendom continueert en vervangt daarmee beide overtuigingen, waarmee het aan zijn aanhangers tegelijk een nieuwe en herkenbare identiteit biedt.

Een vergelijking tussen de christelijke bijbel, de Koran en de Hebreeuwse bijbel laat zien dat de eerste gemakkelijker dan beide andere boeken in vertaling onder zijn aanhangers werd aangeboden. In het op missie gerichte christendom dat doordringt tot Europa staat meer dan de juiste schriftlezing de juiste schrijftuitleg centraal.

De opmars van de islam vanaf de zesde eeuw wordt op diverse momenten in Europa tot staan gebracht. In de twintigste eeuw is via immigratie en gastarbeid de islam doorgedrongen tot het hart van Europa, waardoor de discussie over de (on)mogelijkheid van de islam als een Europese godsdienst naast het christendom lijkt achterhaald.

H2. Wat geloven christenen en waarom?

Hoewel aanvankelijk geen leer, had het christendom wel een totalitaire claim om het aardse leven om te vormen tot Koninkrijk Gods en groeide zo allengs uit tot een religieus systeem. De eerste eeuw is de tijd van de apostelen, waarin het onderscheid tussen kerk en synagoge vorm krijgt in organisatie en liturgie, met de sacramenten van doop en eucharistie. De tweede eeuw is de tijd van de martelaren. Onder invloed van het martelarenethos raakt het opstandingsgeloof, kern en voorwaarde van de christelijke verlossing, theologisch diep verankerd in de incarnatiegedachte. Zoals Tertullianus zegt: "Als Christus niet echt mens is geworden, hoef ik niet te hopen op mijn eigen opstanding." De rol van het lichaam leidde tot spanningen met de gnostici. Zij stonden een dualistische opvatting voor, later als ketters verworpen, waarbij een demiurg en niet God zelf verantwoordelijk is voor de materiële schepping. In de derde eeuw komt de bisschop op als gezichtsbepalend voor de rol van de christelijke gemeenten in de laatantieke maatschappij. Dit geldt in toenemende mate voor de bisschop van Rome.

In 325 na Chr. wordt door de christelijke keizer Constantijn in Nicea te Klein-Azië het eerste oecumenische concilie bijeengeroepen -afgeleid van oikoumene, de bewoonde wereld- en is de zelfperceptie van het christendom als wereldreligie een feit. Op dit concilie wordt bepaald dat Jezus Christus, Zoon en Woord van God, één van wezen is met God de Vader, waarmee het strikt monotheïstisch standpunt van Arius van Alexandrië werd verworpen. Voor hem stond de Logos als eeuwig schepsel onder God. Met het credo (geloofsbelijdenis) van Nicea is de transformatie van de mens Jezus Messias naar Jezus Christus, de Zoon van God, voltooid.

H3. De kerkvader Augustinus (354 - 430)

Aurelius Augustinus (354-430) is recent de eigenlijke 'uitvinder' van het christendom genoemd. Zijn levensloop, waaronder zijn bekering, is bekend uit zijn autobiografie. Na diverse intellectuele omzwervingen langs Manicheïsme en Platonisme, reizend van Noord-Afrika naar Noord-Italië, wordt hij door bisschop Ambrosius van Milaan in 387 gedoopt. Teruggekeerd in Noord-Afrika, ontwikkelt hij een eigen theologisch program als bisschop van Hippo Regius. Tegenover de inheemse Donatistische martelarenkerk, vormt zijn katholieke kerk onder Rome een minderheid. Toch verwoordt hij stelselmatig de pretentie van de katholieke kerk als een universele, van Christus gegeven transcendente gemeenschap. Deze aanpak is sindsdien typerend voor de ambitie van het westers christendom.

Een conflict met de Britse monnik Pelagius brengt Augustinus tot zijn theologie van de oer- of erfzonde. Na de zondeval van Adam en Eva heeft niemand meer de mogelijkheid om zonder zonde te leven en is iedereen afhankelijk van Gods genade, ook de monniken. In zijn leer van dubbele predestinatie bepaalt God zowel wie gered als wie veroemd wordt.

Augustinus beschouwt de bijbel als een goddelijke slijpsteen voor de menselijke geest en prefereert een letterlijke uitleg. Als enig criterium voor de exegese geldt de regel van liefde. Pas als uit een bijbelpassage geen liefde tot God en de naaste spreekt, is een geestelijke uitleg gewenst.

Als reactie op de plundering van Rome in 410 schrijft hij zijn Stad Gods. De geschiedenis ontvouwt zich als voortdurende strijd tussen twee steden, die evenwel niet samenvallen met kerk en staat. De aardse stad, gedreven door eigenliefde, staat tegenover de hemelse stad, die wordt gekenmerkt door liefde voor God. Tot hun scheiding aan het einde der tijden moeten christenen hun eigen weg gaan in geschiedenis en politiek.

H4. Bisschoppen en heiligen

De vraag naar de autoriteit won steeds meer aan belang. Het Nieuwe Testament kent een relatief platte kerkstructuur van diakenen (voor armenzorg en dienst aan het avondmaal) en bisschoppen (opzichters) naast presbyters, te zien als ouderlingen (protestants) of priesters (katholiek). Via de apostolische successie en het monarchisch episcopaat neemt de hiërarchie toe en komt de bisschop borg te staan voor orthodoxie en traditie. Naarmate de eindtijdverwachting afneemt, conformeert de kerk zich meer aan de conventies van de samenleving. De bekering van keizer Constantijn wordt door kerkhistoricus Eusebius gezien als aardse vestiging van het Koninkrijk Gods. De liturgische kalender van Pinksteren, Pasen en Kerst komt in de vierde eeuw vast te staan.

De dreigende vermenging van kerk en staat brengt bisschop Ambrosius tot de claim dat de kerk hoedster is van haar eigen zuiverheid en geen eigendom van de staat. Naast de bisschoppen komen de heiligen op, ascetische en charismatische rolmodellen die in de middeleeuwen zeer invloedrijk zijn. De heiligenlevens met hun filmische 'special effects' zijn christelijke bestsellers. Zij sporen hun lezerspubliek aan tot navolging, nu niet van Jezus zelf, maar van enkele zeer bijzondere navolgers. Bij de kerstening van Europa speelt de cultuur van heiligen inclusief de verering van hun relieken een prominente rol.

De middeleeuwen huldigen de idee van twee machten, t.w. een geestelijke en een wereldlijke (het rex et sacerdos-model naar Christus' rol als koning en priester), maar typisch westers is de idee dat niemand helemaal de combinatie vertegenwoordigt die in Christus was belichaamd. De koning acht zich medeverantwoordelijk voor geestelijke zaken, terwijl bisschoppen en paus zich mengen in wereldlijke aangelegenheden. Dit leidt tot de investituurstrijd onder paus Gregorius VII (Dictatus papae, 1075) waaruit de kerk maar vooral de paus versterkt naar voren treedt.

H5. Ascese en monnikendom

Naast de institutionele hiërarchie kent het christendom een onderstroom van charismatische autoriteit. Deze valt iemand toe spontaan als een gave van de Geest. Vanaf het begin van het christendom is de charismatische autoriteit inspirerend en problematisch geweest, want wie toetst haar? Charismatische autoriteit is persoonlijk, discrimineert niet en kan door vrouwen en zelfs kinderen worden uitgeoefend.

Vroegchristelijke martelaren beschikten over charismatische autoriteit, waarna deze oversloeg op de asceten. Was de oorzaak van martelingen gelegen in de christenvervolgingen, de oorzaak van ascese is te zoeken in het verlangen naar interne hervorming van de kerk. De attitude van martelaren en van asceten vertoont bijzondere continuïteit door hun concentratie op het lichaam dat de locus wordt van de nieuwe christelijke identiteit. Zoals Christus in een lichaam afdaalde, zo ontstijgen asceten aan hun lichaam en wijzen aldus vooruit naar een verlore werkelijkheid. De geïnstitutionaliseerde kerk kapselt asceten graag in als modelchristenen van wie spirituele vernieuwing uitgaat, maar zij blijven moeilijk aan te sturen. In de Egyptische woestijn bloeide het heremitische model van Antonius naast het coenobitische of gemeenschapsmodel van Pachomius. In het woestijnloze westen wordt de coenobitische monniksregel van Benedictus van Nursia (480-550) maatgevend, zeker nadat Karel de Grote haar oplegt aan alle kloosters in zijn rijk. Het Benedictijnse monniksleven wisselt het bidden van de getijden (opus dei) af met handarbeid en later met studie, waarbij de monniken plaatsvervangend bidden voor het heil van de bevolking. Vanaf de twaalfde eeuw komen er nieuwe ordes op, meer gericht op zielzorg in een stedelijke samenleving, waaronder in de dertiende eeuw de bedelordes van de minderbroeders (Franciscanen) en predikheren (Dominicanen).

H6. Het christendom geleerd en geleefd

Het pausschap van Innocentius rond 1200 vormt een hoogtepunt in de christelijke cultuur van Europa. De zeven sacramenten (doop, avondmaal, vormsel, huwelijk, wijding, biecht en het laatste oliesel) fungeren als de vast omliggende zichtbare tekenen van Gods onzichtbare genade. Tegelijk valt de organische symbiose die deze christelijke cultuur bijeenhoudt geleidelijk uiteen. Monastieke en scholastieke cultuur gaan steeds meer hun eigen weg, terwijl de mislukking van de kruistochten voor externe ontrafeling zorgt.

De twaalfde eeuw ziet een opbloei van geestelijke roepingen, mede vanwege een snelle bevolkingsaanwas, maar zij kent ook een opkomend pluralisme. De meeste ordes verliezen hun interesse in onderwijs en cultuur, omdat (1) het streven naar eruditie wordt gepercipieerd als ijdelheid, en (2) door verstedelijking hun afzondering problematisch wordt. Het zwaartepunt van het onderwijs verplaatst zich van de klooster- naar de kathedraalscholen in de steden, en door naar de nieuwe universiteiten. Terwijl de scholastieke theologie zich op basis van nieuw verschenen werken van Aristoteles verder ontwikkelt, ontstaat er een kloof tussen technische theologische ideeën als het leerstuk van transsubstantiatie en uitingen van volksvroomheid als de instelling van Sacramentsdag (1264).

De meest innovatieve teksten komen in de late middeleeuwen uit de vrouwelijke spiritualiteit voort. Vrouwen waren buitengesloten van de universiteit en konden geen geestelijk ambt bekleden. Vanwege de toenemende clericalisering van de ascese, werd de stichting van vrouwenkloosters ook minder aantrekkelijk, waardoor zij in de beweging van de begijnen eigen vormen ontwikkelden. Hun teksten in de volkstaal bevatten een eigen theologisch repertoire.

H7. De reformatie en het woord

De reformatie heeft haar achtergrond in drie laatmiddeleeuwse ontwikkelingen: (1) de beweging van het conciliarisme, die de autoriteit in de kerk bij de gemeenschap der gelovigen legt; (2) het uiteenvallen van Gods absolute macht en zijn scheppingsmacht, waardoor de goddelijke wil niet langer inzichtelijk is en de angst toeneemt; (3) het verlangen naar meer religieuze vrijheid.

De aanleiding is te vinden in de aflatenpraktijk, waartegen Maarten Luther (1483-1546) zijn 95 stellingen op deur van de kerk te Wittenberg bevestigt. Hij ageerde tegen de valse geloofszekerheid die de Dominicaan Johannes Tetzel predikte, waarbij aflaten gezien worden als aankoop van verlossing. Luther stelde hier de bijbeltekst uit Rom. 1: 17: “de rechtvaardige leeft door het geloof alleen” tegenover. Toen hij bestreed dat het pausschap geen onderdeel was van de heilsleer van de kerk, werd hij verketterd en door keizer Karel V in de rijksban gedaan (Rijksdag van Worms, 1521). Van Luthers vroege geschriften gebruikt de Brief aan de Duitse Adel het pregnante beeld van de drie muren van Rome die omvergeworpen moeten worden. De reformatie ontwikkelt zich als een brede beweging die terug wil naar de vroege kerk via herbronning op de bijbel (sola scriptura), zoals de renaissance terugkeert naar de oudheid. Luther onderscheidt zich van Erasmus, doordat de laatste zijn visie niet doorvertaalde naar een corresponderende praktijk van kerkhervorming.

Waar Luther het algemeen priesterschap der gelovigen bepleit, zien we bij Johannes Calvijn (1509-1564) een oriëntatie op de protestantse inrichting van de stad Genève via zijn kerkorde, *Ordonnances Ecclésiastiques*, met daarin de onderscheiden ambten van predikant, hoogleraar, ouderling en diaken. Zijn in het Frans en Latijn verschenen *Institutie van de christelijke religie* benadrukt de soevereiniteit van God en werkt deze o.m. uit via de als troost bedoelde, maar vooral angst inboezemende gedachte van dubbele predestinatie.

H8. Katholieken, protestanten en sacramenten

Luther stond binnen de Romana en wilde geen eigen kerk stichten, zoals Jezus binnen het jodendom stond en geen eigen religie wilde funderen. Sinds de 16e eeuw hebben het protestantisme (genoemd naar de protestatio van enkele Duitse vorsten op de rijksdag van Spiers in 1529 vóór het getuigen van de evangelische waarheid) en het katholicisme de kaart van Europa verdeeld. De godsdienstoorlogen werden beslecht via een territoriale afbakening met als devies *Cuius regio, eius religio*. Gevolg van deze gescheiden ontwikkeling is dat protestantisme en katholicisme eerder worden aangezien als verschillende religies dan als onderscheiden confessies.

Kenmerkend voor de katholieke reformatie zijn o.m. het vasthouden aan de zeven sacramenten, aan de normatieve positie van de traditie naast de bijbel, aan de gezaghebbende bijbelvertaling in het Latijn en aan de positie van hoop en liefde naast het geloof. Op het concilie van Trente (1545-1563) werden diverse hervormingen doorgevoerd. De orde van de Jezuïeten gaf de kerk een nieuwe intellectuele voorhoede. Aan protestantse zijde zijn kenmerkend het afwijzen van het pauselijk gezag, de prioriteit van bijbel boven traditie en het lezen van de bijbel in de grondtalen Hebreeuws (OT) en Grieks (NT), het reduceren van de zeven sacramenten tot doop en avondmaal.

De opvattingen over avondmaal of eucharistie als grondlegend sacrament voor de kerkopvatting lopen zeer uiteen: van herinneringsmaal bij Zwingli via de werkelijke aanwezigheid van Christus (*presentia realis*) bij Luther tot de geestelijke gemeenschap met Christus in brood en wijn bij Calvijn. De katholieke kerk blijft de middeleeuwse leer van transsubstantiatie huldigen.

H9. René Descartes (1596-1650), Gijsbert Voetius (1589-1676) en Blaise Pascal (1623-1662)

Ook Nederland ging over naar een verdeling in protestants en katholiek, al wordt deze getemperd door de spanning tussen unie en confessie. Aangezien de Unie van Utrecht uit 1579 mede was gebaseerd op de vrijheid om de eigen religie uit te oefenen, voorzag zij in een zekere tolerantie. De omgangsoecumene van Nederland staat aldus in contrast met de confessionele strijd. Via de protestantse theologische oefening wilde de gereformeerde kerk de katholiceit van haar positie als ware kerk bewijzen. Daartoe werden de nieuwe universiteiten ingezet. Tussen Jacobus Arminius (1560-1609) en Franciscus Gomarus (1563-1643) ontbrandt een theologisch geschil over de uitverkiezing van de mens. Voorziet God van eeuwigheid af reeds of een mens tot geloof komt, of komt iemand pas tot geloof op basis van zijn uitverkiezing? De reformatische sensitiviteit om geen oppervlakkige heilszekerheid te willen bieden speelt op de achtergrond. De strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten krijgt politieke consequenties en op de synode van Dordt (1618-19) winnen de preciezen van de rekkelijken.

De nadere reformatie zet in, waarbij de Utrechtse rector Voetius de precisitas verbindt met pietas (vroomheid). Zijn conflict met de Leidse hoogleraar Coccejus is een nieuwe episode in de strijd tussen rekkelijken en preciezen. De nieuwe wetenschapsofvatting van Descartes, die een meer procedureel denken voorstaat, vormt een bedreiging voor de scholastieke Voetius. Gods rol als interne oorzaak van handelen en beweging wordt aan banden gelegd en het gehele bolwerk van de orthodoxie komt onder druk te staan. Van meer paradigmatische betekenis is de tegenstelling tussen Descartes en Pascal, die de augustijnse genadeleer radicaal volgt. Hij kent geen ander Godsbewijs --noch aristotelisch, noch cartesiaans-- dan een weddenschap. Het christendom wordt bij hem een hyperrationele gok om de winst van ziel en zaligheid.

H10. Geloof en rede in de Verlichting

De Verlichting wordt gezien als de grote vijand van het christendom, omdat zij de on-rede-lijkheid van deze en alle religie aantoonde. De Verlichting opent de aanval op het leergezag van de bijbel, nadat de reformatie de kerk al had bekritiseerd, en loochent wonderen en de historische openbaring. Herkenbare tendensen zijn het gelijk opgaan van de rationalisering van religie met haar moralisering en de toenemende theologische afhankelijkheid van de filosofie. Maar het beeld van de Verlichting is genuanceerd.

John Locke's *Reasonableness of Christianity* (1693) presenteert een redelijke verantwoording van het christelijk geloof die doeltreffender is dan de klassieke apologetiek. De natuurlijke dood en niet de eeuwige verdoemenis is straf voor de zonde, terwijl de intellectuele aanvaarding van Jezus als Messias de kern van het geloof is. Locke verdedigt de christelijke openbaring op redelijke gronden, maar zijn bijbels christendom staat los van geloofsartikelen. Deze weg van het bijbelsrationele christendom loopt een eeuw later bij Immanuel Kant (1724-1804) dood. Hij maakt een definitief einde aan de godsbewijzen en behoudt God, vrijheid en onsterfelijkheid slechts als postulaten van de praktische rede. Zijn beroemde essay *Was ist Aufklärung?* is een pleidooi tegen de onmondigheid van de mens onder het motto *Durf te weten* (*Sapere aude*). Met Kants verwijt van heteronomie worden het christendom en de kerk voortaan afgedaan. Jezus is de belichaming van de categorische imperatief en religie is een voetnoot bij de moraal. Als antwoord op dit verlichtingsreductionisme lokaliseert Schleiermacher (1799: *Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihrer Verächtern*) de religie in het domein van het gevoel, tussen moraal en kenleer in. Hij ziet Jezus als de volkomen belichaming van de religieuze ervaring van totale afhankelijkheid en is de vader van de moderne of liberale theologie.

H11. De historische Jezus

De deconstructie van de christelijke geloofsleer in de Verlichting wordt in de 19e eeuw gecombineerd met historisch bronnenonderzoek. De verlichte mens verdisconteert dat Jezus van Nazareth in een heel andere tijd en plaats leefde dan hijzelf. In 1778 wordt een nagelaten werk van Reimarus gepubliceerd die claimt dat het ontstaan van het christendom op bedrog berust. Waar Jezus als politieke Messias zijn falen inzag, vergrootten zijn discipelen hem uit frustratie uit tot Zoon van God. Er komt licht tussen Jezus' eigen leer en de prediking over hem in de evangeliën.

Hierna zijn grofweg drie stadia te onderscheiden in het onderzoek naar de historische Jezus. Het eerste is dat van de Leben Jesu-Forschung die begint bij David Friedrich Strauss in 1835 en loopt tot voorbij Albert Schweitzers beroemde Von Reimarus zu Wrede (1906). Deze laatste toont aan dat er evenveel Jezusbeelden zijn als auteurs daarover in de Old Quest. Hijzelf ziet Jezus als een eschatologisch profeet die de komst van het Rijk Gods in de nabije toekomst verwachtte en opriep tot bekering. Het stadium hierna wordt betiteld als No Quest, waarin Bultmann streeft naar ontmythologisering om de actualiteit van de kerygmatische of verkondigde Jezus te benadrukken. In de New Quest ligt de nadruk op de uniciteit van Jezus tegenover zijn tijdgenoten, waarna in de Third Quest vanaf eind jaren tachtig de band met de Jezus van het christelijk geloof bijna geheel is doorsneden. Het werk van E.P. Sanders en Dominic Crossan zijn hiervan een voorbeeld. Het probleem van retrojectie (historische terugplaatsing van moderne Jezusbeelden) is in de late 20e eeuw acuut geworden. Daarnaast spreekt de mens Jezus steeds meer tot de creatieve verbeelding.

H12. Het christendom nu

Naast Europa is Amerika het nieuwe zwaartepunt van het westers christendom. Het heeft een lange puriteinprotestantse traditie met beroemde opwekkingspredikers als Jonathan Edwards. De scheiding van kerk en staat in de grondwet maakte na de onafhankelijkheid religieuze competitie noodzakelijk, waardoor de christelijke kerken in de 19e eeuw tot grote bloei kwamen. In Europa wordt de theologie in de 19e eeuw verder gemarginaliseerd. Aan katholieke zijde viert het ultramontanisme hoogtij en leidt onder Pius IX tot de onfeilbaarheid van de paus (Eerste Vaticaans Concilie, 1869-70). De twee belangrijkste theologen uit de 20e eeuw zijn Karl Rahner aan katholieke en Karl Barth aan protestantse zijde. Zij beiden concentreren zich op de christologie.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt in 1948 te Amsterdam de Wereldraad van Kerken opgericht (World Council of Churches) voor alle kerken die Christus als God en Heiland belijden. De katholieke kerk is geen lid, maar entameert op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65) haar eigen debat met de moderne cultuur. In Nederland en Europa zet de ontkerkelijking door maar betekent de secularisatie niet het einde van de religie, die nu eigen vormen kiest. Wereldwijd komen fundamentalisme, evangelicalisme en pentecostalisme op als transdenominatieve en oecumenische bewegingen. Zij markeren een accentverschuiving van christologie naar pneumatologie, naar de inspiratie van de Geest als bij de apostelen.

Luiden dergelijke ontwikkelingen het einde van de confessionele traditie in die Europa mede heeft gevormd of zijn zij het begin van een wereldwijd christendom? Op intellectueel terrein ondergaat de filosofie momenteel een turn to religion, maar de vraag rijst ook hier of dit uitmondt in een herwaardering van de theologie (à Dieu) of in een definitief afscheid (adieu).

Aanbevolen literatuur

A. Angenent, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, Darmstadt 1997

N.K. van den Akker en P.J.A. Nissen, *Wegen en dwarswegen: de geschiedenis van tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam 1999

W.J. van Asselt en P.H.A.M. Abels, "De zeventiende eeuw" in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 359-496

A.A.R. Bastiaansen c.m., *Ere wie ere toekomt. Over ontstaan en vroege ontwikkeling van de Latijnse liturgie*, Nijmegen 2006

B. Becking en G. Rouwhorst (red.), *Religies in interactie. Jodendom en christendom in de Oudheid*, Zoetermeer 2006

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname Sandro Ligtenberg (Utrecht, 2006)
Stem Inleiding W.J.C.M van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro Cok Verweij
Mastering Frits de Bruijn
Vormgeving Ruth Bos / Grafisch ontwerp

© Hoorcollege Copyright 2006 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 983 3
NUR 700, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.